

Meyza, Katarzyna

Fajki gliniane z XVII w. i pierwszej połowy XVIII w. : z badań archeologicznych Zamku Królewskiego i Starego Miasta w Warszawie

Almanach Muzealny 1, 31-44

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Katarzyna Meyza

FAJKI GLINIANE Z XVII W. I Z PIERWSZEJ POŁOWY XVIII W.

Z BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH ZAMKU KRÓLEWSKIEGO
I STAREGO MIASTA W WARSZAWIE

Dzieje fajki są nierozłączne z historią tytoniu. Początkowo tytoń, który przywieziono z Nowego Świata traktowano jak ciekawostkę botaniczną, później zaś jako wszechstronny lek *herba panacea*. Roślina ta trafiła do Europy przez Hiszpanię, natomiast europejski zwyczaj palenia tytoniu zrodził się w Anglii. Pierwsze wzmianki o paleniu tytoniu pochodzą z lat siedemdziesiątych XVI w., a słowa fajka – *pipe* po raz pierwszy użył John Florio w 1580 r. w tłumaczeniu pracy Cartiera z 1545 r. opisującej zwyczaj palenia tytoniu przez Irokezów¹. Pierwszym znanym europejskim palaczem tytoniu był Ralph Lane, gubernator Virginii, który nauczył używać fajki legendarnego sir Waltera Raleigh'a. W tym samym czasie inna w formie fajka dotarła do Afryki i na wschodnie wybrzeża Morza Śródziemnego. Miała ona małą glinianą główkę z tulejką, w której umieszczano trzcinowy cybuch². Ilustracją tego typu fajek jest siedemnastowieczna rycina Theodore de Bry do książki Thomasa Hariota, *Brief and true raport on the new found land of Virginia*³. Najwcześniejsze fajki angielskie, wykonywane z jasnej glinki w kształcie niewielkiej rurki o małej beczułkowatej główce były drogie. Od roku 1602 wyrabiane w Anglii fajki są sygnowane, a od roku 1620 wytwarzane również w koloniach⁴. W 1604 r. w Sofii powstał cech wytwórców fajek⁵, podczas gdy w Londynie

¹ A. Oswald, *Clay Pipes for the Archaeologist*, Oxford, 1975, recenzja A. Fleks, „Dawna Fajka Gliniana”, Gdańsk 1988, nr 3–4, s. 119.

² R.C.W. Robinson, *Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora*, „Hesperia” 54, Ateny 1985, nr 2, s. 150.

³ P. Paszkiewicz, *Alegoria palacza tytoniu w siedemnastowiecznym malarstwie holenderskim i flamandzkim*, „Rocznik Historii Sztuki” XV: 1985, s. 296.

⁴ R.C.W. Robinson, *Tobacco Pipes...*, s. 151.

⁵ M. Stanceva, S. Medarova, *Proizvodstvo na glineni luli u nas*, „Muzei i Pametnici na Kulturata”, Warna 1968, nr 4, s. 5.

dopiero w 1619 r. Nie wiadomo kiedy wyprodukowano pierwsze fajki tureckie. Przypuszcza się, że one również były małych rozmiarów i wykonane z jasnej glinki, podobnie jak wczesne fajki angielskie. Poprzedzało to upowszechnienie się na terenie Turcji fajek trójdzielnich zwanych „czibuk” z terenów północnej Afryki czy też Wschodu, które we wczesnych latach XVII w. opanowały rynek Imperium⁶. Zwyczaj palenia tytoniu w Holandii notowany jest już w 1580 r. i był najprawdopodobniej wprowadzony przez angielskich żołnierzy. Po śmierci królowej Elżbiety w 1603 r. i zmianach jakie nastąpiły w Anglii po objęciu tronu przez Jakuba I wielu rzemieślników przeniosło się do Holandii, a wśród nich także wytwórcy fajek⁷. Około 1607 r. notowany jest pierwszy warsztat fajczarski w Amsterdamie, a w 1610 r. warsztaty w Leidzie i w Gouda, gdzie później rozwinęło się największe centrum produkcji fajek. W początkach XVII w. rozpoczęła się historia rynku tytoniowego. Tytoń okazał się łatwą w uprawie rośliną, dając obfite zbiory bez względu na klimat i gleby. Był już wówczas uprawiany od Chin przez Rosję po Wirginię i Maryland, skąd, w przypadku tytoniu z kolonii brytyjskich, przez Anglię reeksportowano go do Holandii, Niemiec i Szwecji⁸. W XVII w. rozwinęła się również uprawa tytoniu na Półwyspie Bałkańskim i w Azji Mniejszej skąd są znane takie gatunki jak Lattakia i Yannitza⁹. Znana jest także uprawa tytoniu na Warmii w XVII–XVIII w.¹⁰ Z danych tych wynika, że tytoń z upływem czasu stawał się coraz bardziej dostępny. Odpowiednio, fajka z małej stawała się coraz większa, a liczba producentów i konkurencja między nimi rosła.

Od początku XVII w. fajki zachodnioeuropejskie, angielskie i holenderskie były sygnowane. Wyroby fajczarskie Goudy z połowy XVIII w. mają oprócz sygnatury umieszczonej na spodzie pięty (cylindryczny wyrostek w dolnej części główki), dodatkową na jej bokach, np. tarczę – herb miasta Goudy z umieszczoną nad nią literą „S”. Na główkach fajek trójdzielnich – lulek, pierwsze sygnatury na stałe pojawiły się dopiero w końcu XVIII w. i początkach XIX w.¹¹

⁶ R.C.W. Robinson, *Clay Tobacco Pipes from the Kerameikos*, „Athenische Mitteilungen...” (Ath. Mitt.) 98, 1983, s. 271.

⁷ D.H. Duco, *The Clay Tobacco Pipe in Seventeenth Century Netherlands, The Archaeology of the Clay Tobacco Pipes V Europe 2*, ed. Peter Davey, British Archaeological Reports, International Series (BAR-S106), Oxford 1981, s. 371–372.

⁸ F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII w.*, Warszawa 1992, t. 1, s. 221–222.

⁹ R.C.W. Robinson, *Tobacco Pipes...*, s. 152.

¹⁰ J. Charytoniuk, *Dzieje uprawy i palenia tytoniu na Warmii w XVII–XVIII w.*, „Dawna Fajka Gliniana”, Gdańsk, 1988, nr 1, s. 21–23.

¹¹ J.W. Hayes, *Excavations at Sarachane in Istanbul*, Vol. 2, *Pottery*, Princeton 1992, s. 391.

W konsekwencji odmienności kultury palenia i niezależnej tradycji produkcyjnej fajki gliniane dzielą się na dwie zasadniczo różniące się grupy: angielskie lub holenderskie i ich późniejsze naśladownictwa oraz bułgarskie, tureckie i polskie.

Fajka zachodnioeuropejska nazywana „pianką” lub fajką jednorodną¹² była wykonana z charakterystycznej białej glinki i stanowiła całość od główki po ustnik. Fajka wschodnioeuropejska oraz turecka lulka (*lüle*) to fajka trójdzielna składająca się z główki glinianej, długiego, często drewnianego cybucha i ustnika¹³. Polska w okresie XVII i XVIII w. i w tej dziedzinie znajduje się na pograniczu dwu kultur.

Na zbiór fajek glinianych w kolekcji Muzeum Historycznego m.st. Warszawy składa się przede wszystkim materiał pochodzący z badań archeologicznych. Są to przedmioty uszkodzone lub zachowane częściowo. Szczególnie dotyczy to fajek jednorodnych o długich, łatwo łamiących się cybuchach. Ze względu na wartość informacyjną zostały zinwentaryzowane zarówno odłamane i uszkodzone główki fajek jak i krótkie fragmenty cybuchów. W chwili obecnej w Dziale Archeologicznym Muzeum jest przechowywanych 158 sztuk główek lub całych fajek jednorodnych, 1021 fragmentów cybuchów z tego typu fajek oraz 91 fajek lulek. Oprócz nich Muzeum jest w posiadaniu jeszcze 21 fajek glinianych przekazanych do jego zbiorów, a wśród nich te, które znaleziono w trakcie badań trasy W–Z w latach czterdziestych. Pierwszym opracowaniem dotyczącym fajek warszawskich była wzmiankowana już publikacja T. Żurowskiego z 1951 r.¹⁴ Kolejnych ważnych informacji dotyczących fajek dostarczyły badania archeologiczne przeprowadzone w 1952 r. w okolicach Bramy Pobocznej i na Międzymurzu. Odkryto tam pozostałości warsztatu garncarskiego z końca XVII w., w którym wytwarzano fajki gliniane – lulki¹⁵.

W Europie już w latach trzydziestych naszego stulecia interesowano się dawną glinianą fajką holenderską, jednak dopiero w końcu lat sześćdziesiątych rozpoczęto systematyczne badania warsztatów w Amsterdamie i Goudzie¹⁶. W tym samym czasie zaczęły ukazywać się opracowania na temat lulek z terenów Bułgarii¹⁷. Dzięki licznym pracom dotyczącym fajek wschodnio- i zachodnioeuropejskich, które od tego momentu pojawiły się w piśmiennictwie archeologicznym, zmienił się sposób traktowania tej

¹² T. Żurowski, *Fajki gliniane*, „Ochrona Zabytków” 4: 1951, nr 1–2, s. 40.

¹³ Tamże, s. 42, ryc. 34.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ A. Świechowska, R. Dukwicz, *Warsztat garncarski z końca XVII w.*, w: *Szkiece Staromiejskie*, Warszawa 1955, s. 154, il. 17–20.

¹⁶ D.H. Duco, *The Clay Tobacco Pipe...*, s. 369.

¹⁷ M. Stanceva, S. Medarova, jw., s. 4–13.

kategorii zabytków. Z przedmiotów świadczących o nałogu palenia tytoniu, fajki stały się – szczególnie sygnowane fajki holenderskie – wyznacznikami chronologicznymi w warstwach wypełniających struktury badane archeologicznie.

Wśród fajek znalezionych na terenie warszawskiego Starego Miasta i Zamku Królewskiego najwięcej pochodzi z jednego obiektu – piwniczki w południowym skrzydle Zamku, w części między Bramą Grodzką a skrzydłem zachodnim (stanowisko II wykop 8). W badanym zasypisku piwnicy składającym się z 6 warstw znaleziono: 43 główki fajek białych – jednorodnych, 234 fragmenty cybuchów tego samego rodzaju i 23 fajki złożone – lulki. Dla porównania, z obszaru badanego obejmującego siedemnasto- i osiemnastowieczną zabudowę południowej części placu Zamkowego wraz z warstwami fosy pod mostem przedbramia mamy 26 główek fajek białych, 257 fragmentów cybuchów i 11 lulek. Na wyjątkowość materiału z tej zamkowej piwniczki wpływa fakt, że znaleziono tam 99 całych i 14 ułamków monet. Wśród nich 66 monet i 13 ułamków znalazło się tam najprawdopodobniej w sakiewce¹⁸.

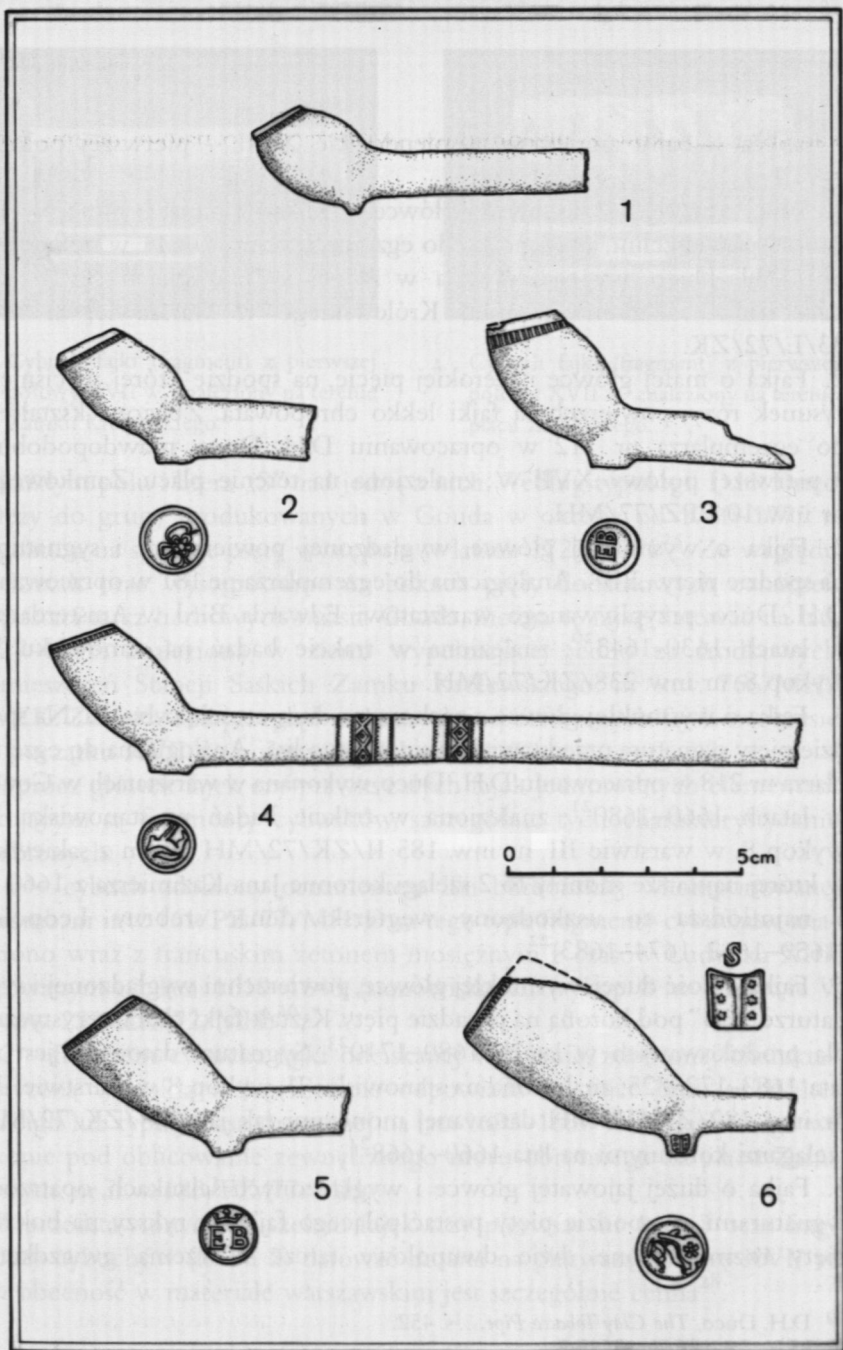
Sytuacja, w której w jednej warstwie archeologicznej współwystępują monety, sygnowane fajki białe holenderskie i lulki pozwala na:

- korektę chronologii złożenia depozytu, ustalonej wyłącznie na podstawie monet;
- korektę uściślającą datowanie fajek białych;
- datowanie fajek złożonych – lulek.

Mając sygnowane fajki angielskie i holenderskie datowane dodatkowo na podstawie kształtu oraz monety można z dużą dozą prawdopodobieństwa datować współwystępujące z nimi lulki. Próba takiego datowania jest głównym celem tego wstępnego opracowania.

Na tablicy I zestawiono w układzie chronologicznym od początku XVII do pierwszej połowy XVIII w. fajki białe (importy angielskie i holenderskie), szczególnie te znalezione w warstwach na stanowisku II, wykop 8, nr 3, 4, 5. Tablicy I towarzyszą zdjęcia dwóch charakterystycznie zdobionych fragmentów cybuchów datowanych na podstawie ścisłych analogii lub danych stratygraficznych ze stanowiska II, wykop 8. Na tablicy II przedstawione są lulki dobrane tak, aby pochodziły z tych samych zespołów stratygraficznych na stanowisku II, wykop 8, co fajki białe lub mających wystarczająco dobre analogie pozwalające datować je na czas do pierwszej połowy XVIII w. Rozwinięciem tablicy II są przykłady lulek, których datowanie jest już tylko propozycją.

¹⁸ S. Suchodolski, A. Świechowska, *Monety odkryte w czasie badań archeologicznych na Zamku Królewskim w Warszawie w latach 1971–1975*, „Rocznik Warszawski” XV: 1979, s. 128–130.

TABLICA I. Fajki angielskie i holenderskie z XVII i z pierwszej połowy XVIII w. znalezione na terenie Zamku Królewskiego, Stacji Saskich i placu Zamkowego. Objasnienia w tekście.

Tablica I: Fajki angielskie i holenderskie XVII – pierwszej połowy XVIII w.:

1. Fajka o małej beczułkowej główce z trójkątną piętą, o silnie wygładzonej powierzchni, analogiczna do egzemplarzy nr 10 i 11 w opracowaniu D.H. Duco, wyprodukowana w Anglii w początkach XVII w.¹⁹ Znalaziona na terenie Zamku Królewskiego w Warszawie, nr inw. 33/L/72/ZK.
2. Fajka o małej główce i szerokiej pięcie, na spodzie której wyciśnięto rysunek róży; powierzchnia fajki lekko chropowata. Zbliżona kształtem do egzemplarza nr 112 w opracowaniu D.H. Duco, prawdopodobnie z pierwszej połowy XVII w.; znaleziona na terenie placu Zamkowego, nr inw. 104/PZ/77/MH.
3. Fajka o wysmukłej główce, wygładzonej powierzchni i sygnaturze na spodzie pięty „EB”. Analogiczna do egzemplarza nr 181 w opracowaniu D.H. Duco, przypisywanego warsztatowi Edwarda Bird w Amsterdamie w latach 1630–1645²⁰; znaleziona w trakcie badań na stanowisku II, wykop 8, nr inw. 238/ZK/72/MH.
4. Fajka o wysmukłej główce z zachowaną dużą częścią cybucha. Na spodzie pięty sygnatura przedstawiająca siedzącego lisa. Analogiczna do egzemplarza nr 218 w opracowaniu D.H. Duco, wykonana w warsztatach w Gouda w latach 1660–1680²¹; znaleziona w trakcie badań na stanowisku II, wykop 8, w warstwie III, nr inw. 185 II/ZK/72/MH razem z sakiewką, w której najstarsze monety to 2 szelągi koronne Jana Kazimierza z 1660 r., a najmłodsza to uszkodzony węgierski denar srebrny Leopolda (1659–1662, 1674–1683)²².
5. Fajka o dość dużej, wysmukłej główce, powierzchni wygładzonej i sygnaturze „EB” pod koroną na posadzie pięty. Kształt fajki charakterystyczny dla produkowanych w latach 1680–1710²³. Sygnatura datowana jest na lata 1683–1720/25; znaleziona na stanowisku II, wykop 8 w warstwie III, nr inw. 182/ZK/72/MH datowanej monetami tak jak 184/ZK/72/MH szelągami koronnymi na lata 1660–1668²⁴.
6. Fajka o dużej jajowatej główce i wygładzonych ściankach, opatrzona sygnaturami: na spodzie pięty postać palącego fajkę w rykszy, na bokach pięty rozmieszczone dwie dwupolowe tarcze z trzema gwiazdkami

¹⁹ D.H. Duco, *The Clay Tobacco Pipe...*, s. 452.

²⁰ Tamże, s. 463.

²¹ Tamże, s. 465, jak również tegoż, *Merken van Goudse pijpenmakers 1660–1940*, Poperinge 1982, s. 51, nr kat. 39a.

²² S. Suchodolski, A. Świechowska, jw., s. 128–129.

²³ D.H. Duco, *The Clay Tobacco Pipe...*, nr kat. 221, 224, 228, s. 465; tenże, *Merken van Goudse ...*, s. 110–113, nr kat. 342.

²⁴ S. Suchodolski, A. Świechowska, jw., s. 128–129.

1. Cybuch fajki (fragment) z pierwszej połowy XVII w. znaleziony na terenie Zamku Królewskiego.

2. Cybuch fajki (fragment) z pierwszej połowy XVII w. znaleziony na terenie placu Zamkowego.

w każdym polu i litera „S” nad jedną z nich. Według typologii D.H. Duco należy do grupy produkowanych w Gouda w okresie od 1750–1775 r. Sygnatura na spodzie pięty występuje w latach 1727–1791²⁵. Ze względu na kształt oraz występowanie na bokach pięty dodatkowych oznaczeń w postaci tarcz herbowych miasta Gouda, można tę fajkę datować na lata 1727–1775; znaleziona w ziemi wypełniającej jedno ze środkowych pomieszczeń Stacji Saskich Zamku Królewskiego, nr inw. 766/MH/74/ZK. Zamyka ona przegląd wybranych importowanych fajek w okresie od początku XVII do połowy XVIII w.

Oprócz główek fajek czy prawie całych fajek jednorodnych elementem datującym są fragmenty cybuchów, szczególnie tych charakterystycznie zdobionych:

il. 1 – cybuch zdobiony ornamentem lilii burbońskiej wkomponowanej w romb, nr inw. 161/PZ/77/MH. Dwa tego typu fragmenty cybuchów znaleziono wraz z francuskim żetonem mosiężnym z czasów Ludwika XIII, datowanym na lata 1610–1640 (stanowisko II, wykop 8 w warstwie V, nr inw. 233/ZK/72/MH)²⁶;

il. 2 – fragment cybucha fajki odciskanej w formie, zdobionej charakterystyczną wypukłą łuską; idealnie odpowiada on fajce typu sir Walter Raleigh lub typu Jonasz datowanej na lata 1635–1650²⁷. Znaleziono go w wkopie pod oblicowanie zewnętrznego muru obronnego na placu Zamkowym, nr inw. 183/PZ/77/MH.

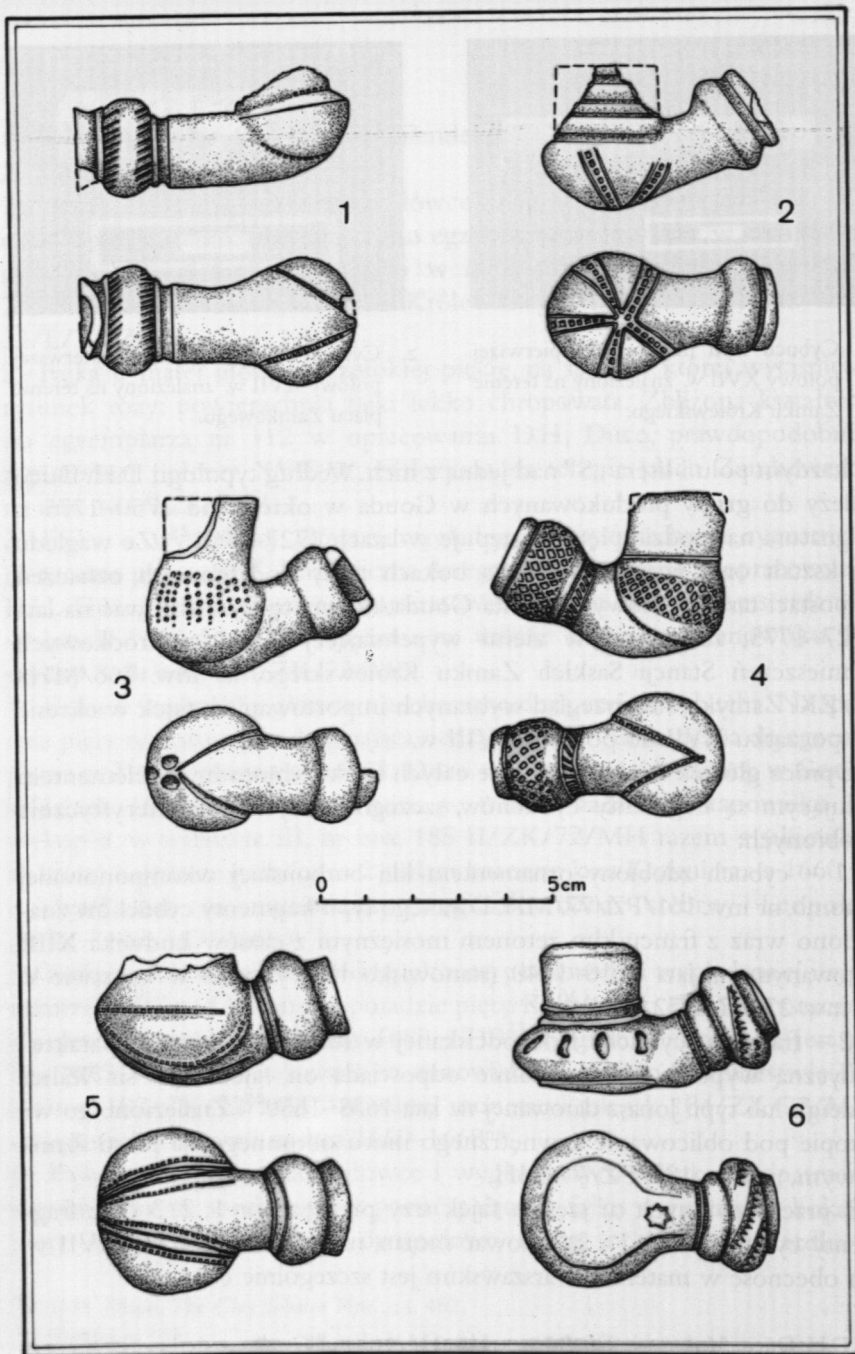
Z przedstawionych tu sześciu fajek trzy pierwsze nr 1, 2, 3 oraz fragmenty cybuchów (il. 1 i 2) datować można na pierwszą połowę XVII w. Ich obecność w materiale warszawskim jest szczególnie cenna²⁸.

²⁵ D.H. Duco, *Merken van Goudse ...*, s. 110–113, nr kat. 88.

²⁶ S. Suchodolski, A. Świechowska, j.w., s. 130.

²⁷ D.H. Duco, *The Clay Tobacco Pipe...*, nr kat. 167, s. 461.

²⁸ Dr J. Baart z Muzeum miasta Amsterdamu, wizytujący nasze Muzeum bardzo wysoko ocenił, pod względem źródłoznawczym, tę wczesną grupę fajek. W tym miejscu pragnę podziękować dr. J. Baart za przekazanie naszemu Muzeum najważniejszych publikacji z tej dziedziny.

TABLICA II. Fajki – kulki z drugiej połowy XVII i pierwszej połowy XVIII w. znalezione na terenie Zamku Królewskiego i placu Zamkowego. Objaśnienia w tekście.

Tablica II. Fajki złożone: lulki z drugiej połowy XVII i pierwszej połowy XVIII w.:

1. Lulka barwy ceglastej o długiej tulejce do mocowania cybucha z charakterystycznym pierścieniowatym zgrubieniem, zbliżona kształtem do typów XXIV i VI według J.W. Hayesa, datowana na wczesne lata XVIII w.²⁹ Analogiczny egzemplarz znaleziono w Hlincea województwo Jassy w Mołdawii, gdzie datowana jest na XVII/XVIII w.³⁰; znaleziona na stanowisku II, wykop 8 w warstwie II, nr inw. 188/ZK/72/MH razem z szelągami koronnym Jana Kazimierza z 1664 r.³¹
2. Lulka barwy ceglastej powleczone glazurą zielono-brązową. W części cylindrycznej główki charakterystyczne poziome żłobki. Tulejka zakończona jest pierścieniowatym zgrubieniem. Jest ona podobna na zarejestrowanych w Koryncie egzemplarzy C-6 i C-8 datowanych na XVII/XVIII w., które według R. Robinson są importami z Polski³². Znaleziona w zasypie pod mostem przedbramia na placu Zamkowym w warstwie 15. Warstwa ta zalegała bezpośrednio na szczątkach konstrukcji drewnianej, którą można interpretować jako rusztowanie porzucone po naprawie mostu w 1656 r. nr inw. 960/PZ/79/MH.
3. Lulka z białej glinki zdobiona pionowymi pasmami kropek w dolnej części brzuśca, tulejka zakończona pierścieniowatym zgrubieniem; znaleziona razem z fajką omówioną wyżej – nr 3 na tablicy I/3, nr inw. 185 II/ZK/72/MH. Dzięki temu można datować ją na lata osiemdziesiąte XVII w.
4. Lulka z białej glinki o powierzchni wygładzonej, zdobiona w dolnej części brzuśca i na pierścieniu tulejki ornamentem ukośnej siatki. Według typologii J.W. Hayesa jest zbliżona do typu IV, który datowany jest na XVII/XVIII w.³³ R. Robinson, podobną kształtem i zdobieniem lulkę znalezioną na Kerameikosie w Atenach, datuje na późny XVII w.³⁴; znaleziona na Dziedzińcu Trójkątnym Zamku Królewskiego w Warszawie, w której wystąpił materiał ceramiczny z XVI w. nr inw. 13/H/71/ZK.
5. Lulka barwy kremowej o krótkiej tulejce zakończonej charakterystycznym pierścieniem; znaleziona na stanowisku II, wykop 8 w warstwie III razem z fajką omówioną wyżej – nr 5 na tablicy I/5, nr inw. 182/ZK/72/MH. Rozmiary i kształt lulki zbliżone są do egzemplarzy znalezionych w Atenach i Koryncie datowanych na późny XVII w. i początku XVIII w.³⁵

²⁹ J.W. Hayes, j.w., s. 393–394.

³⁰ N. Zaharia, M. Pertescu-Dîmbovita, Em. Zaharia, *Asezări din Moldova. De la Paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Bukareszt 1970, s. 196, tab. CLXXV/13.

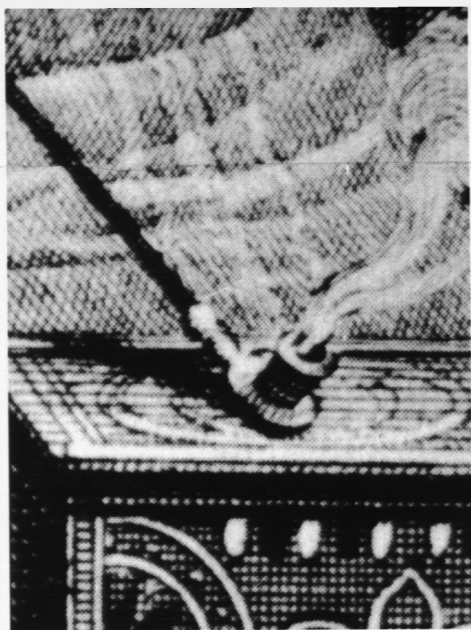
³¹ S. Suchołowski, A. Świechowska, j.w., s. 128.

³² R.C.W. Robinson, *Tobacco Pipes...*, s. 172–173, pl. 47.

³³ J.W. Hayes, j.w., s. 393.

³⁴ R.C.W. Robinson, *Clay Tobacco Pipes...*, s. 274, nr kat. 7.

³⁵ Tamże, s. 275, nr kat. 11, pl. 52 oraz teje, *Tobacco Pipes...*, s. 171, nr kat. C-3, pl. 47.

3. Fajka (fragment ryciny przedstawiającej Turczynkę palącą fajkę), w: R.C.W. Robinson, *Tobacco Pipes...*, pl. 37.

Datowanie tej lulkki na lata 1680–1710 wydaje się prawdopodobne, gdyż nie ma sprzeczności między datowaniem na podstawie analogii a datowaniem fajki z warsztatu w Gouda znalezionej razem z opisywaną lulkką.

6. Lulka wykonana z gliny ceglastej o cylindrycznej, opartej na brzuścu w kształcie dysku główce, z sygnaturą w formie gwiazdki wyciśniętą na spodzie główki. Według J.W. Hayesa bardzo rzadko spotyka się tego kształtu lulkki z sygnaturą. O ile na podstawie kształtu datować ją można na przełom XVII i XVIII w.³⁶, o tyle identyczną sygnaturę znajdujemy na lulce z Koryntu datowanej na drugą połowę XVIII w.³⁷ Mimo iż lulka została znaleziona na stanowisku II, wykop 8, to jej nr inw. 219/ZK/72/MH wskazuje, że znaleziono ją w warstwie przemieszanej, w której wystąpiły monety: szeląg koronny Zygmunta III i szeląg koronny Jana Kazimierza z 1664 r.³⁸ oraz fajka holenderska z sygnaturą siedzącego lisa datowana na lata 1660–1695. W całym materiale zabytkowym znalezionym w tym wykopie, strefa II, wykop 8, nie wystąpiły zabytki późniejsze niż z pierwszej połowy XVIII w. Istnieje rycina z 1707–1708 r. przedstawiająca Turczynkę z taką właśnie lulkką³⁹ (il. 3).

Z przedstawionych sześciu lulek, nr: 1, 3, 5, 6 pochodzą z warstw stanowiska II, wykop 8, przy czym nr 3 i 5 pochodzą z tych samych zespołów stratygraficznych co fajki białe nr 3 i 5 tablicy I. Wydaje się, że datowanie ich

³⁶ J. W. Hayes, jw., s. 393.

³⁷ R. C. W. Robinson, *Tobacco Pipes...*, s. 176, nr kat. C–25, pl. 49.

³⁸ S. Suchodolski, A. Świechowska, jw., s. 130.

³⁹ R. C. W. Robinson, *Tobacco Pipes...*, pl. 37.

4. Lulka glazurowana XVII–XVIII w. (glazura barwy miodowej) znaleziona na posesji Rynku Starego Miasta 28/30.

5. Lulka glazurowana XVII–XVIII w. (glazura barwy ciemnozielonej) znaleziona na posesji Rynku Starego Miasta 28/30.

6. Lulka o unikatowym kształcie z drugiej połowy XVII w. znaleziona na placu Zamkowym.

7. Stojak do wypalania lulek z końca XVII w. znaleziony w pozostałościach warsztatu garncarskiego odkrytego przy Bramie Pobocznej na Międzymurzu. Tam też znaleziono obiekty na ilustracjach 8, 9, i 10.

8. Lulka bez glazury z końca XVII w.

na drugą połowę XVII w. jest pewne. Dołączyć do nich należy lulkę nr 1 z warstwy 2 na stanowisku II wykop 8. Lulkę nr 2 należy zaklasyfikować jako wyrób polski z drugiej połowy XVII w., a podstawą do jej datowania są dane stratygraficzne. Egzemplarze nr 4 i 6 – bogato zdobiona (nr 4) i odmienna w kształcie (nr 6) – można umieścić w przedziale czasowym druga połowa XVII w. – pierwsza połowa XVIII w. uwzględniając analogie i dane stratygraficzne. Uzupełniając obraz jaki dają lulkę przedstawione na tablicy II, należy dodać dwa egzemplarze bez śladów użytkowania, okopcenia czy przepalenia. Są to lulkę bliźniacze kształtem wykonane z takiego samego surowca, białej gliny kaolinitowej, powleczone bardzo dobrą gatunkowo glazurą przezroczystą: jedna w kolorze miodowo-brązowym (il. 4), druga ciemnozielonym (il. 5). Surowiec użyty do produkcji tych lulek jest taki sam jak w siedemnastowiecznych glazurowanych naczyniach sprowadzonych do Warszawy z okolic Iłży. Znalezione zostały w wypełnisku studni na posesji Rynek Starego Miasta 28/30, nr inw. 78, 80/1001/FK razem z licznymi zabytkami szklanymi, naczyniami pseudomajolikowymi i wyrobami ze skóry, które wskazują na czas tworzenia się tego depozytu od XVI po połowę XVIII w.

Interesującą lulkę, szczególnie trudną do wydatowania znaleziono w 1977 r. w czasie badań na placu Zamkowym w pomieszczeniu nr 2 pierwszego poziomu piwnic w kamienicy Rafałowicza, nr inw. 161/PZ/77/MH. Lulka ma kształt głowy mężczyzny w turbanie (il. 6). Brak

9. Lulka glazurowana, przepalona, z końca XVII w.

10. Lulka glazurowana z ułamanym „wieszakiem” stojaka do wypalania, koniec XVII w.

części łączącej główkę lulki z cybuchem jest tu dodatkowym utrudnieniem. Lulkę wykonano z kremowej glinki i powleczono nieprzezroczystą jasnozieloną glazurą. Jediną wskazówką dla datowania jest miejsce znalezienia, a mianowicie w wyżej opisanym pomieszczeniu nr 2 przylegającym do zewnętrznego muru obronnego, we wkopie pod oblicowanie tego muru. Razem z lulką znaleziono 3 cybuchy fajek holenderskich, w tym jedną z charakterystycznym ornamentem lilii burbońskiej (zob. il. 1) datowane na pierwszą połowę XVII w. oraz ceramikę pseudomajolikową o charakterystycznym ornamencie zielonych plam datowaną dotychczas na drugą połowę XVII w.

Zamykając w pierwszej połowie XVIII w. wczesny okres występowania fajek i lulek w uwarstwieniach archeologicznych badanych na terenie Starego Miasta i Zamku Królewskiego w Warszawie należy przypomnieć historię warsztatu garncarskiego z końca XVII w. przy Bramie Pobocznej, w którym wyrabiano lulki. Dowodem na działalność warsztatu w tym miejscu są: stojak do wypalania (il. 7), lulka wykonana w formie z jasnoceglastej gliny (il. 8), lulka powleczona glazurą, ale przepalona (il. 9) i lulka glazurowana przepalona z tkwiącym wewnątrz główki ułamanym „wieszakiem” stojaka (il. 10). A. Świechowska pisze: „są to fajki prymitywne o grubych ściankach, niewymyślnie ukształtowanych kołnierzykach przy otworze cybuchowym, na ogół pozbawione ozdób jedynie polewane żółtawą lub zielonkawą glazurą (...) tylko na dwóch umieszczono ornament

naiwnego kwiatka. (...) Przypuszczalnie znajdowały nabywców wśród mieszkańców okolicznych wsi”⁴⁰. Rzeczywiście poza obrębem warsztatu znaleziono tylko jedną taką lulkę w trakcie badań Góry Gnojowej w Warszawie. Podobne lulki w tym samym czasie produkowano w Warnie, z tą różnicą, że nie były one glazurowane⁴¹. Takie lulki występują również w Koryncie, gdzie uważane są za wyrób lokalny⁴². Nawiązują one do pierwszych wytwarzanych na tym obszarze tzw. *meerschaums*. Te podobieństwa potwierdzą lub zakwestionują przyszłe badania, w tej chwili trudno jest znaleźć odpowiedź.

Omówiona tu niewielka część zbioru fajek glinianych pochodzących z badań archeologicznych Starego Miasta i Zamku Królewskiego w Warszawie świadczy o wczesnej, datowanej na początek XVII w. obecności importowanych fajek angielskich i holenderskich w Warszawie, o wytwórczości fajek typu lulki na terenie Polski w drugiej połowie XVII w., a także o lokalnej produkcji lulek w Warszawie na przełomie XVII i XVIII w.

⁴⁰ A. Świechowska, R. Dukwicz, jw., s. 155.

⁴¹ W. Ilčewa, *Glineni luli at Veliko Tynovo*, „Godišnik na Muzeite ot Severna Bulgaria”, Warna, 1975, z. 1, s. 182–183.

⁴² R.C.W. Robinson, *Tobacco Pipes...*, s. 172, pl. 47.